

CZIGÁNY LÓRÁNT

Az irodalmi piacon

„Az irodalmi piacon / mindig a legnagyobbszámú / kofák szabják meg az áru / minőségét és az árát: / figyeld hát a kofák száját, / ha ügyes vagy, még neked is / csurranhat egy kis haszon / az irodalmi piacon” – vélekedett Thinsz Géza, a Svédországban elhunyt költő, sorstársam az emigrációban. Ez a törvényszerűség ma már nyílt titok, semmi különös nincs a szarkasztikus megfigyelésben. A magyar irodalom mélyhűtött korszakában azonban a többszörös csomagolás miatt csupán a tűz közvetlen közelében üldögélők előtt olvadt le a több rétegből álló burok, s rajzolódott ki a gondosan takargatott érdek.

Teljesen járatlan voltam az irodalmi piacon, bár már elsőéves koromban az volt a nem is olyan nagyon leplezett vágyam, hogy publikációs lehetőséghez jussak, hogy végre nyomtatásban megjelenjek, elvégre írói ambíciókat dédelgettem. Azt se tudtam, hogy kezdjek hozzá, mert az én (élet)koromban költeményekkel illett a szerkesztőségekben jelentkezni, s bízni benne, hogy a mindenható szerkesztő talál a versekben egy-két olyan hasonlatot, képet vagy rímet, minek következtében közlésre érdemesíti. Tudtam jó néhány évfolyamtársamról, hogy a verslábaknak legalább akkora figyelmet szentelnek, mint az éppen soron következő szívükhölgye bájainak, s ez utóbbiakat ecsetelik is gyatrácska vagy utánérzett fordulatokat tartalmazó verseikben, valamint perzselően égető érzelmeiket is részletezik a szóban forgó szívükhölgye iránt (olykor csak irányában).

Mivel biedermeier érzelmek sohasem lángoltak keblemben, mondhatnám, már Karinthy megrontott kamaszkoromban, mindennek a fonákját is azonnal láttam, vagy legalábbis azt képzeltem, hogy látom, s így tanácstalan voltam, hogy kezdjem meg a szárnybontogatást. Korábbi írásaim majdnem kivétel nélkül megmutathatatlanok voltak, nem is annyira szatirikus hangvételük, mint inkább témaválasztásuk miatt. Mégis úgy határoztam, hogy humorista leszek, mert a humorista sokkal többet kimondhat humoros álcázással, mint más halandó. Igaz, éppen akkoriban olvastam Darvas Szilárd krokiját a Ludas Matyiban, mely az ominózus *Hogy köhögjünk, mit köhögjünk?* címet viselte, s melyből kiviláglott, hogy a humoristának sem fenékgig tejfel, tudnia kell, hogy mikor köhöghet, s mikor sok már az is, ha csak megköszörüli a torkát.

Mindenesetre, szemben szülővárossal, Szegeden legalább létezett, bár pezsgőnek aligha nevezhető, irodalmi élet. Szorgalmasan eljártam tehát az írószövetségbe, illetve meghirdetett rendezvényeire, hogy legalább közlőül lássak eleven írókat. Így sikerült egyszer Gergely Sándor felolvasóestjére bejutnom, amikor ez a megkeseredett, szerencsétlen (majdnem teljesen vak) moszkovita indulatoktól fröcsögő hangnemben talán a *Rögös úton* címmel készülő emlékezéseiből olvasott fel. Ő is Kossuth-díjas nagyságaink közé tartozott. Lassan megismertem a helyi nagyságokat is, azt persze nem várhattam, hogy szóba ereszkedjenek velem, de legalább emberközlelől bámulhattam nagyságukat, és hallhattam részleteket gyönyörűségesebbnél gyönyörűsebb műveikből. A szegedi irodalmi piac keresztapja Nagy Sándor volt, Sztalin-díja és mozgalmi múltja miatt. (Az orosz intézet előtt a folyosón tárlóban volt kiállítva *Megbékélés* című művének *Primirenyije* címmel megjelentetett orosz fordítása – ezért kapta a Sztalin-díjat.) Ő emelte magasra a jobboldali elhajlás elleni küzdelem zászlaját a márciusi határozatok után. (Sok-sok év után azt hallottam róla, hogy az albán rádió magyar adásának főerőssége lett.) A költőóriás Lódi Ferenc névre hallgatott, verseiben kitartó rendszerességgel túlnyalt. („Ahogy halad az út Vecsésre, / ott állnak büszkén, – bronzban élve. / Olyan ez a két szobor nékem, / mint tulajdon két vértestvérem. // Testvéreim, kik értem haltak, / Hogy születhessek más magyarnak” – nyilatkozott Osztapenkoékról. Így ötvözta a proletár nemzetköziség és az új típusú

honszerelem témáját egybe a Somogyi Könyvtár kiemelt igazgatója.) Fontos prózaírónak ott jeleskedett a savanyú képű Dér Endre... Folytathatnám, de minek? Van-e valaki, ki e neveket ismeri? Akárhogy töröm a fejem most, negyven évvel később, egyetlen nevet sem tudok előkaparni emlékezetem lomtárából, melyet mint irodalomtörténész leírhatnék, legalább azzal a minősítéssel, hogy futottak még... Eltűntek a szegedi nagyságok mind. Nyomtalanul. Mondhatná valaki, hogy távol az irodalmi élet központjától a provincializmus mindent beborít. Ez nem igaz. Juhász Gyula, Móra és Tömörkény élvonalbeli írók voltak, bármilyen mércével mérem őket, noha *regionális* szint képviseltek az egyetemes magyar irodalomban. A regionalizmus azonban nem provincializmus. Ha viszont az ötvenes éveket nézem, ami akkoriban történt az irodalmi életben, annak még a mellékes mozzanatai sem Szegeden játszódtak le.

Lapozgattam a helyi folyóiratot, a Tiszatáj, leginkább persze azért, hogy irigykedjem, ha kortársaimmal találkoztam benne, legtöbbször természetesen szösszenetnyi verssel. Mert az „eszmei tisztaság” ürügyén zajló hirigelések vagy a „zavaros szemléletű” írások elleni ádáz acsarkodás ugyanúgy nem érdekelt, mint a „Kritikánk időszerű feladatai” címmel ellátott denunciaciók, illetve az „irodalmunk néhány kérdése” örve alatt elkövetett bicskázások. Ennek legkirívóbb példáját egy jobb sorsra érdemes főiskolai docens, Vajtai István cikke, *A költészet varázsa* (Tiszatáj, 1955/1.) szolgáltatta. Előugrottak a kultúrsmasszerek és a különítményesek, előkerültek a halefek és a bugylibicskák, és nekiugrottak, hogy ledöfjék. Mit is állított ez a szerencsétlen tanárember? Csupán annyit, hogy a költészetnek van egy rejtett dimenziója, s ezt nehéz szabatosan leírni az új irodalomtechnikusoknak, mert túlmutat a racionális közelítésmódon. S ez a költészet lényege. Mi, fiatalok úgy láttuk, hogy aki ezt nem hajlandó tudomásul venni, az azt se tudja, hogy a költészetet eszik-e vagy isszák. Nem így az írástudók. A mondvascsinált vita felhallatszott Pestig. Hermann István az Irodalmi Újságban (1955/19.) kilógatta a lólábat: a szubjektív és objektív összezagyválásával vádolja a szerzőt, a tartalom és forma dialektikájának felrúgásával, mert Vajtai szerint hiteles élményanyag nélkül nem szülehet hiteles vers. Ez volt tehát a baj: a lihegő költők (akkori szóval) sematizmusának kipellengérezése. Ez bizony nagy baj, mert a sok csengő-bongó klapanciában megírt eulógiákat Vajtai István kitessekelte volt a költészetből. A vita még a MEFESZ 1956. október 20-i nagygyűlésén is előkerült, Vajtai rehabilitálását követeltük, bizonyítva, hogy a bölcsészek és a jogászok nem nyelték le Vajtai meghurcoltatását.

Legszívesebben mégis az Irodalmi Újságot vettem kézbe, egyre gyakrabban találtam benne olvasnivalót. Az egyetemi könyvtár kurrens folyóiratai némi kitekintést engedtek, bár volt az akkori irodalmi életnek nem egy olyan jellegzetessége, amivel egykettőre torkig lettem. Az illusztrációk. Olvasó nő, olvasó olvasztár, sztahanovisták könyvvel, üttörők a könyvek között, egyszóval mindenki minden körülmények között olvasott, üdvözült mosollyal, a szocialista jövőbe tekintve, olajfestményen, akvarellen, fényképen, kispasztikán; a képzelőerővel fogyatékosan megáldott képzőművészek között alig akadt valaki, akinek más jutott volna az eszébe, s magát valamire tartó folyóirat minden számban megjelentetett legalább egy olvasó nőt, illetve okuláréval olvasó parasztembert.

Volt persze ennek az eszelős műveltséghajhászásnak hasznos következménye is. Mert kétségtelen, hogy a hatalom sznobsága végső soron idealizmusból táplálkozott: eltüntetni a műveltség fehér foltjait, és a kultúra áldásait minél szélesebb körben ismertté tenni. „Nálunk már a taxisofőr is Stendhált olvas!” – dicsekedett Köpeczi Béla egyszer Párizsban a franciáknak, valamikor a hatvanas években. Magam is bizonyíthatom igazát. Oxfordban az iható feketét felszolgáló (egyetlen) olasz eszpresszóban üldögéltünk naphosszat (ha időnk éppen engedte), összebeszélés nélkül szoktunk oda. Járt oda rajtunk kívül néhány régi (tehát nem 1956-os) magyar is, köztük egy afféle régimódi (bár korántsem koros) úriasszony is, aki mint úrihölgyhöz illik, jótékonykodással ütötte agyon az idejét. Egyszer egészen feldúltan érkezett meg. Egy beteg magyar munkást látogatott meg a kórházban, s ez dülta fel. Mert, kérem, olvasnivalót akart vinni a munkásembernek, hogy valamivel elszórakozzék. És mit gondolunk, miket kért tőle? Hát, kérem szépen, ez a munkásember Thomas Mannt, József Attilát és Ady Endre verseit kérte! Hát mit szólnak hozzá? Hát a kommunizmus alatt a munkások Thomas Mann regényeit olvasták? Hogy van ez? Magyarázzuk el neki! Hát megérti egy munkásember, miről vitatkozik Settembrini úr és Naphta? Szerényen somolyogtunk, nem akartuk kiábrándítani a kacér szemű úrihölgyet, hogy maga Naphta (Thomas Mann Lukács Györgyről mintázta Naphta alakját) a felelős a

munkásosztály műveltségéért. Mi tagadás, mégis örültünk. Labdába rúgtunk a letűnt uralkodó osztályok emez Oxfordba került tagja előtt.

De a mi tevékenységünk is találatot ért el. Vasárnaponként rendszeresen és alaposan végiglátogattuk az összes oxfordi múzeumot. Csengetek-bongtak a kollégiumok harangjai, mi pedig látogattuk a múzeumokat, megint csak anélkül, hogy összebeszéltünk volna. Egyszer a Kelet-Ázsia Múzeum került sorra, az Ashmoleum mellett. Be volt zárva a kapuja, hiába hirdette a réztáblácska, hogy nyitva a közönségnek minden vasárnap 11-től 1-ig. Csengettünk, s nagy sokára előkerült egy cerberus, s amikor meglátta a majdnem húszfős tömeget, ijedten becsapta az ajtót. Újabb csengetésünkre egy őszülő *gentleman* került elő, akiről kiderült, maga a kurátor. Érdeklődött, mi járatban vagyunk, s mikor tudomására hoztuk, hogy *Hungarian refugee students* (menekült magyar diákok) vagyunk, szélesre tárta a bejárat ajtaját. *You are welcome* – invitálta befelé a mezei hadakat a kurátor. És mi mind orientalisták vagyunk? Nem, nem, dehogyan, csak érdekel bennünket a Kelet művészete is. Hát ez nem igaz, ez nem lehet igaz, ismételte magánkívül, hát ilyen nincs! Teljesen meghatódott, s maga vezetett körbe bennünket a kicsi, de igen jelentős anyagot tartalmazó múzeumban. Mindnyájunkkal kezét fogott, amikor távoztunk, jöjjünk máskor is! Már majdnem két éve áll a múzeum élén, de ilyen tömeglátogatásra még nem volt példa. Hát Magyarországon ennyire fontos az orientális kultúra? Nem, nem, szabadkoztunk, de nekünk csak most nyílt alkalom, hogy általános műveltségünk tátongó szakadékait áthidaljuk. Jöjjünk máskor is, mindig, mindig szívesen lát bennünket, akkor is, ha nincs éppen hivatalos nyitvatartási idő. Hol is van Magyarország? Persze, persze, gondolhattam volna: Arminius Vambery, Sir Aurel Stein! Meg hát az a tibetológus, Alexander Csoma de Körös, érte, persze, most már mindent ért. Mert az teljesen rendben van, ha valaki azt a görög vázát szeretné látni, amihez Keats ódát írt, de a balinéz kultúra (igen jelentős) alkotásai kit érdekelnének?

Létezett ezenkívül egy négyoldalas „üzemi lap” Szegedi Egyetem címmel, 1953 elején indult. Helyi érdekű híreket és beszámolókat közölt az egyetem életéből, sőt elvélve irodalmi próbálkozásokat is. Itt kezdtem el fiatalírozkodni én is. Természetesen egészen véletlenül. Király József, aki egyetemi előadásában oly szorgalmasan bírálta a freudizmust, hallatlan energiával igyekezett az egyetemi ifjúságba némi műveltséget csepegtetni, zenetörténeti előadásokat is tartott, amire tódultunk. Izgalmas témákkal nyitott. Gershwin *Porgy and Bess* című dzsesszoperája és az akkoriban nálunk is igen divatos, négy oktáv hangterjedelmű dél-amerikai énekesnő-csoda, Yma Sumac. Az előadásokhoz tartozó zenét (az újdonságszámba menő) mikrobarázdás hanglemezekről hallgathattuk meg. A dzsessz minden formájában tiltott gyümölcsnek számított, a dekadens Nyugat legdekadensebb terméke. Király adjunktus azonban nem a falvédőről lépett le, és tudta, hogy kell csomagolni. A *Porgy and Bess* az elnyomott, kizsákmányolt négerek sanyarú sorsának művészi tolmácsolása opera formájában.

A dzsesszel, korai érdeklődésem ellenére, nem sikerült megbarátkoznom. Amíg otthon voltam, természetesen én is lelkesedtem, mint mindenki minden tiltott gyümölcs iránt. De hát akkor nem a saját ízlésemnek, hanem a korosztályomat meghatározó közizlésnek megfelelően vélekedtem és viselkedtem. (Jártam „csörögni”, és mély átéléssel fújtam: „Nem kell nékem Nizza, Párizs, engem rádumálni kár is.” Vagy ha kedvünk úgy hozta: „Mrs. West vagyonos csikágói lakos...”.) A magammal Angliába hozott „dzsesszkultúra” következtében rohantam a Royal Albert Hallba Paul Robeson ércesen recsegő basszusát meghallgatni. Sőt, a hatvanas évek elején a dzsessz történetéről még rádióelőadás-sorozatokat is készítettem a Szabad Európa Rádiónak. (Természetesen álneven.) A SZER hamar felismerte, hogy a hazai fiatalokhoz ez a legbehízelgőbb út, hallgatottságukat ugrásszerűen megemelte.

Mégis, a dzsessz és a magas decibelszámú zene iránti botfűlűségem Angliába érkezésünk után majdnem azonnal megnyilvánult. A *rock and roll* kultusza 1956 őszén már dühöngött, csak mi nem tudtunk róla semmit. Bevetődünk egy moziba, ahol (mint kiderült) éppen a kultusz egyik legfontosabb amerikai filmjét adták (*Rock around the clock*, 1956), telt ház előtt. A közönség magánkívül volt, ritmikusan vonaglott, a lányok sikoltoztak, a fiúk felugráltak a helyükről, és járták a rázkódást (*jive*). Dermedten néztük a különleges szertartást, semmit nem értettünk. Nem ismertük fel,

hogy a XX. század második felének legelterjedtebb kultusza születésének vagyunk a tanúi. Később, mikor elemista lányom iskolából hazajövet énekelni kezdte: „She loves you, yeah, yeah”, tanácstalanul néztem a feleségemre: „Mi ez? Mintha már hallottam volna.” A Beatles létéről már csak így értesültem.

A nyugati világban a rock and roll-őrület a szülők és a társadalomban uralkodó viselkedési formák és normák elleni lázadás kezdetét jelezte (eléggé hangosan), főként Elvis Presley sikere nyomán. Ekkoriban lett a kamaszokból és a bakfisokból *teenager*, akinek a média a mai napig udvarol. Erről az egyént teljesen felszabadító mozgalomról, értetlenségem miatt, lemaradtam. A rock behatolt Magyarországra is, hiába kísérelt meg gátat emelni az apparátus, a Prágai Tavasz idejére nálunk is fénykorát élte. Csak a fiatalabb nemzedékhez tartozó írókkal (Temesi Ferenc, Krasznahorkai László, Kukorelly Endre) folytatott hosszabb beszélgetésekből értettem meg, hogy náluk a popzene egybefonódott a rendszerellenességgel; ez lett szinte egyetlen formája (akkoriban) a protestálásnak. Megpendültek tőle, és maradéktalanul azonosultak velem.

Yma Sumacról pedig Veres Péter is írt az Irodalmi Újságban, természetesen a népi művészethez, a népdalokhoz kötötte. Előadás után hitelességet árasztó szavakkal gratuláltam Királynak, aki lelkesültségemet azzal ütötte el, hogy miért nem írok az eseményről a Szegedi Egyetembe. Még aznap este megírtam a beszámolót, és bevitettem a Szegedi Egyetem szerkesztőségébe. („Yma Sumac felidézett bennünk mindent, amit tudtunk az inkákról, erről az ősi, 1000 éves kultúrájú népről. Yma Sumac az Andok üzenetét hozta, a füstölgő tűzhányókét, a hógalléros hegyekét, a sima tükrű tengerszemekét, a párás illatú őserdőkét és legfőképpen az ott élő népét... Hangját agyondicsérték. Négy oktáv... érzelmi skálája legalább még egyszer akkora... Valahogy úgy érezzük, hozzánk közelebb áll... Mi mászt látunk benne. Kodály és Bartók hazájában jobban becsülik, mint ott, ahol csak szenzáció és a bevétel teszi érdekessé...”) A titkárnő beengedett a szerkesztőhöz, aki, üzemi lap ide vagy oda, párnás ajtó mögött szerkesztgetett. Azonnal el is olvasta a cikket, és nyilatkozott: „Prima kis írás, Czigány elvtárs! Közzöljük. Írjon nekünk máskor is.” Úsztam a boldogságban. Aztán jöttek a részletmegfigyelések: az amerikai négerek helyzetét (akkoriban nagy port vert fel a Little Rock-i incidens) talán egy kissé részletesebben kellett volna elemezni, de hát azért így is rendben van. Hümmögött.

Kiss Lajos, a szerkesztő, egy nálam talán tíz évvel idősebb, langaléta fiatalember saját bevallása szerint: esztéta volt. Akkor láttam életemben először eleven esztétát, bár ezt nem jelentettem be olyan rabul ejtő őszinteséggel neki, mint Petőfi, amikor először látott eleven grófot Teleki Sándor személyében Koltón, s így Kiss Lajos sem szellemeskedhetett vissza, hogy döglött esztétával találkoztam-e már. Ma sem tudnám megmondani, hányadán álltam ezzel az esztéta szerkesztővel. Kétségtelen, hogy személyemben kapott egy lelkes ki-s-be-kuss!-t, akit hasznosítani lehetett a szerkesztőségben, és az is kétségtelen, hogy nem tarthatott teljesen tehetségtelennek, hiszen akkor nem közölte volna egyre gyakrabban, egy idő után tárcában, szatirikus karcolataimat.

Az is igaz, hogy valamikor hajdanában az egyetemi lapok a diákság humorát tükrözték, szórakoztattak (például a pesti műszaki egyetem patinás Vicinális Dugóhúzója), nem pedig a párt- vagy a DISZ-szervezet munkáját ismertették, illetve az elhajlásokra figyelmeztették a tagságot. Mert Szegeden még meg sem kezdődött az olvadás, máris a jobboldali elhajlás rémétől reszkettek a kulturányikok. Nyakkendős újság volt a Szegedi Egyetem is a javából, nemhiába panaszkodott még Déry Tibor is, hogy a párt nem engedi az íróknak, hogy nyakkendőjüket meglazítsák. Kiss Lajos árgus szemekkel vizsgálta írásaimat, gyakran visszadobott közülnök, és félreérthető nyelvnújtoztatásaimat, ha észrevette, kicenzúrázta. De hát ő sem lehetett elég éber, mert egyszer a marxista tanszékről kaptam kritikát egy *Diákforradalom* című hosszabb karcolatomért, melyben, úgymond, a „trockista, elhibázott koncepciójú permanens forradalom mellett teszek hitet”. Nem mertem megkérdezni az esztétikában járatos szerkesztőtől, hogy mi fán terem a „permanens forradalom”, főként annak a Trockij által képviselt változata, ezt az ideológiai hiányosságot csak évtizedek múlva, már itt, Londonban, Krassó Miklós küszöbölte ki nálam azzal, hogy elmagyarázta: Trockij a sztalinizmus megcsontosodását kívánta kivédeni az állandó jelleggel meghirdetett forradalmisággal.

Az viszont kétségtelen, hogy ezek ellenére egyre nagyobb mértékben vettem részt a lap munkájában. Ötleteket adhattam a laptervhez, sőt, egy idő után a szerkesztőségi üléseken is részt vehettem, ahol természetesen Karácsonyi elvtárs töltötte be a szürke eminenciás tisztét, ugyanúgy, mint

a Tiszatájánál. A komoly és hosszú ideig tartó szerkesztőségi gyűldéken persze, mondanom sem kell, meg sem mukkanhattam a saját szakállamra, de így is rendkívül tanulságos volt az éjjeliedény-nagyságrendű lapban dúló viharokat figyelni. „Fontos” feladatot kaptam én is az említett nagyságrend arányában. Végiglátogattam a menzákat, hogy milyen az egyetemi hallgatók ellátottsága, ugyanígy valamelyik szerkesztőbizottsági tag kitalálta, hogy az egyetem különféle intézményeinek a faliújságjait nézzem végig, hogy megfelelő ideológiájú munka folyik-e a faliújságokon. Fogalmam sem volt róla, hogy ezzel a különböző érdekcsoportoknak ütőlapot adok a kezükbe, már amivel egymást üthetik, és becsületesen végigcaplattam az intézeteket, s némi iróniával fűszerezve tényfeltáró riportokat írtam. Bámultam a hatásán, frissen kiállított faliújságok díszlekedtek nagyon hamar a régiek helyén. Mégiscsak világlap volt ez a Szegedi Egyetem, számított, hogy mi jelenik meg benne! Végző és megdönthetetlen bizonyítékot erre nézve akkor kaptam, amikor egy pesti témájú karcolatban (*Budapesti kaland*) pikírt megjegyzéseket tettem a nem működő vagy vandalizált telefonokra, és levelet kaptunk a Magyar Postától, hogy csak mondjam meg pontosan, hol találkoztam a hiányosságokkal, és ők bizony mindent el fognak követni, hogy kiküszöböljék. Ez egyenlő volt a világhírral. Írok egy karcolatot itt, Szegeden, és még olyan fontos intézmény is olvassa, mint a Magyar Posta Budapesten. Ez igen! A toll hatalma. Még a komolykodó esztéta szerkesztő is nevetéstől felcsukló hangon adta át a levelet.

Írásaimat igen komolyan kritizálta nyelvi szempontból (már az irodalmi igényűeket). Emlékszem egy parázs vitánkra, amikor arról igyekezett meggyőzni, ne írjam, hogy „lila hangulat terpeszkedett fölénk”, mert ez képzavar. A hangulatnak nem lehet színe, és főként nem terpeszkedik. Berzsenyivel védekeztem, mert szerintem már Kölcsey tévedett, amikor Berzsenyit képzavarral vádolta nevezetes bírálatában (1817), ilyen kifejezések miatt, mint a „ditirambok lángköre”, vagy hogy a „hamvvedrek mohait bíborral festeni”, mert ezek igenis erőteljes költői képek, ez a költészet. És nem tudom, mit nem lehet rajtuk érteni. Az esztéta meghökkent, hogy klasszikus bírálatokra hivatkozom.

Néha én is megosztottam vele töprengéseim gyümölcsét. Amikor felfedeztem magamnak Németh Lászlót (nem tudom, hogy adták a kezembe az egyetemi könyvtárban *A minőség forradalmát*), magamon kívül lejtettem a hadi táncot, hiszen ez az ember mindent tudott a kommunizmus bajairól, mielőtt még megérte volna! Erről azért óvatosabban nyilatkoztam, mint a képzavarok ügyében, a halszemű esztéta szótlánul hallgatott, s azzal zárta az egyoldalú vitát: „Majd kinövöd Németh Lászlót, kinőttem én is.” Nem értettem, mire céloz, ma sem értem, bár igaza lett: kinőttem. De nem a kritikus Németh Lászlót, hanem a fantasztát, aki a Debreceni Kátéban a tökéletes társadalomról és Kert-Magyarországról álmodozott; a fehér kezeslábasba bújtatott, természetközelen élő értelmiségi társadalomról, melyben Csokonai-verseket idéznek, miközben a szőlőt metszik. Igen, kinőttem a különbejárátú magyar szocializmusról álmodozó *Schöngeistet*, aki a világ valós dolgai felől elindulva eléggé doktriner módon közlekedett az álmok világában. Talán Szabó Zoltán sokszor ismételt tanácsa járult hozzá a legerősebben, igen, olvassuk Németh Lászlót és tanuljunk tőle, de orvosságnak ne nézzük. Hogy Kiss Lajos hogyan nőtte ki Németh Lászlót, most már sohasem fogom megtudni.

Egyszer neki is volt egy kifakadása, ami nem az én fülemnek volt szánva. Akkoriban jelent meg Lukács György monográfiája, *Az ész trónfosztása* (1954), ezt lapozgatta eléggé feldúlt kedéllyel, kinyitotta, becsapta a német irracionizmus eredetéről szóló vaskos kötetet, de nem volt hajlandó nyilatkozni, hogy min akadt fenn a műben. Köszörilte kritikus pengéjét, hogy majd nekiveselkedik. Nyilván úgy gondolta, hogy nem vagyok szellemileg eléggé érett, hogy kételyeit megossza velem. Ebben alighanem igaza is volt.

Slapajkodásom alatt persze nagyon sokat tanultam. Megismerkedtem azzal, hogy készül egy lap, hogyan kell tördelni, korrektúrát javítani. A nyomdában találkoztam olyan szedővel, aki még Móra Ferenc kézírását is képes volt kisilabizálni annak idején. Tisztelettel néztem az öreg szakira – valamiféle, ha csak cérnavékony, folytonosságot jelentett az igazi irodalom felől. Minden műfajban ki kellett próbálnom képességeimet, még rejtvényrovatot is szerkesztettem egy időben; ha ilyen komolytalan dologra volt éppen szükség a lapban, a szerkesztőbizottság egy emberként mindig rám tekintett, biztos tudok valami ötletet adni. Nekem persze nem ez volt a lényeg, hanem az, hogy valahol közölhettem egyre sűrűbben papírra kívánczó humorisztikus novellacsírákat, melyeket én

humoreszkeknek neveztem, de Kiss Lajos is úgy nyilatkozott, hogy ezekben több van, irodalmi igényű karcolatok ezek. Amiből csak az következik, hogy a humoreszk igen lenézett műfajnak számított. Egy idő után kitaláltam magamnak egy Drengubák Elemér nevű „alanyi költőt”, aki persze dekadens volt, nem a kor problémáival foglalkozott, és dacosan azt hirdette: „elhajlok, tehát vagyok.” A sorozat történeteibe mindig sikerült valami időszerűt is belecsempésznem, de ezeket sikeresen rákentem a dekadens alanyi költőre.

Persze, akármilyen szemszögből veszem szemügyre irodalmi ambícióim korai történetét, zsákutcás kezdet volt az enyém is, mint az egész nemzedéké. Dolgozott bennem a belső cenzor, amiről már Heine gúnyosan beszél; elégedjek meg egy-két dolog kimondásával, hiszen mindent veszélyeztetek, ha vérszemet kapok. A magyar irodalomnak ezt a legsötétebb szakaszát egyébként is az értékrend torzulása jellemezte, nem csak a hivatalos értékrendé, hiszen én is, mint mások, a legnagyobb értéknek a dolgok kimondását tartottam. Hogy ki mit mer kimondani. Ez persze semmit nem von le Illyés Gyula *Bartók*-versében tett megállapításából: „Ím, a példa, hogy ki szépen kimondja a rettenetet, azzal fel is oldja.” A magyar irodalomban sokan, olykor még a legjobbak is, Kuczka *Nyírségi naplójától* (1953) Nagy Gáspár *Öröknyár: elmúltam 9 éves* (1983) című verséig, tehát harminc évig ebből éltek, a kimondásból. Ki mennyit mert. Mert valóban, a kimondás, a dolgok néven nevezése nagy érték, de csak a zsarnokság korában. Ezt is tudja már mindenki, hiszen ma nem könnyű akkorát rikkantani, hogy valaki is odafigyeljen, ha hiányzik az írásműből a személyeskedő él. Akkoriban a személyeskedést illetet ideológiai bírálóba csomagolni az irodalmi piacon.

De, ismétlem, éppen ezek az évek a kimondás évei lettek, az írók egyre bátrabban viselkedtek, persze nem mind, csak azok, akik úgy érezték, mint Orwell, hogy az igazságot, ha ismerem, ki kell mondani. Szegeden nem túl sokan érezték úgy. Éppen ezért az írók forradalmából vajmi kevés játszódott le Szegeden. Ezért mondtam, hogy torzult értékrendet eredményez, ha az írók egyénenként vagy együttesen úgy vélik, hogy a kimondás bátorsága kárpótol mindenért, esetleg a tehetség hiányáért is. Ezt persze akkoriban én sem tudtam, mint ahogy nem is tudhattam, hiszen abban a társadalomban, melyben éltem, ez a gondolat fel sem merülhetett, nemhogy bennem, de még a legjobbakban sem. Még a zsidóvártól legtávolabb élőknél sem. Azokban sem, akik nem közéleti íróknak számítottak. Személyes tapasztalatból beszélek, hiszen a magyar irodalom színe-javát a hatvanas évek végére már személyesen ismertem, Illyéstől Ottlikon és Vas Istvánon keresztül Nemes Nagy Ágnesig vagy Pilinszkyig. Hiszen gyakran vetették szemünkre, ha Londonban jártak, hogy nem foglalkozunk elegendő a hazai problémákkal, van, amit nekünk kellene kimondani. Pedig foglalkoztunk, de megengedtük magunknak azt a fényűzést is, hogy kíváncsiságunk által vezérelt felfedező utakra induljunk, aminek semmilyen relevanciája nem volt a magyar valóság felől nézve, hacsak az nem, hogy magyar ember nem látta tájakon kóboroltunk.

Ha tehát most elfeledkezem a „bátor” irodalmi alkotásokról, mi tartotta izgalomban az irodalmi közvéleményt? Elsősorban Juhász Ferenc, *A tenyészet országa* (1954) és *A virágok hatalma* (1955) című köteteivel. *A tenyészet országa*, noha a Dózsa vezette parasztlázadásról szól (alaptéma a magyar irodalomban), formailag hozott újat, és utólag visszagondolva, megmagyarázhatatlanul a forradalomra utalt. Én nem lelkesedtem érte kellőképpen (talán mert nem voltak költői ambícióim), *A virágok hatalma* viszont már csak Oxfordban került a kezembe, állítólag mindössze 500 példányban jelent meg, s ott, Oxfordban, az ember utáni csöndben, a smaragdzöld gyepek világában elveszítette hímporát, legalábbis számomra. Hazai irodalomtechnikusok az ötvenhatos nemzedék költészetében Juhász Ferenc hatását szinte mindenkinél kimutatták, nem teljesen átgondoltan, bár egy esetben, Gömöri Györgyében kétségtelenül igazuk volt (*Virág-bizonyosság*, 1958). Érdekes módon éppen Gömöri mondta ki azt, ami mindnyájunkban élt kimondatlanul, már a forradalom előtt: „Istenem, ki a forradalmat / eszméletünk mélyén sugalltad, / ki öntudatunk vézna lángját / szítottad, hogy égig lobogjon...” (*Aki még hisz, így könyörög*, 1957).

Sokkal inkább megkapott Hemingway kisregénye, *Az öreg halász és a tenger* (1956) Ottlik Géza fordításában. A Nobel-díjas író egyszerűségével hatott, s otthon a próza útját évtizedekre meghatározta, kintről nézve már-már a nevenségességig. Persze én is hibátlan prózai alkotásnak tartottam a művet. Emlékszem, Oxfordban mennyire örültem, hogy Hemingwayt eredetiben olvashattam, és novelláiból

elkezdtem fordítani. Hamar tudomásul vettem, erre semmi szükség, Oxfordban nincs értelme senkit sem magyarra fordítani. De akkor, otthon nagyon felvillanyozott a könyv. Hemingway a világirodalom, nem Pablo Neruda vagy Anna Seghers.

Még 1954 őszén, azt hiszem, az Irodalmi Újságból értesültem, hogy *Az ember tragédiáját* felújítják. Ez teljesen lázba hozott, nekem ez volt a legfontosabb irodalmi esemény. Terveztük Edittel, hogy együtt nézzük meg a Nemzeti előadását (Major Tamással, Bessenyei Ferencsel és Szörényi Évával). Mire azonban erre sor kerülhetett volna, 1955 tavaszán, megszakadt a kapcsolat köztünk (igaz, hogy nem véglegesen, bár akkor ezt még nem tudhattam). Egyedül pedig semmi kedvem nem volt hozzá. Ezt utólag igen-igen sajnálom. Mert korábban ha valamit nem olvastam el, az nem az én hibám volt, jogosan okolhattam a körülményeket. Most viszont mulasztást követtem el. Igaz, élénk figyelemmel kísértem a bemutató körül kialakuló vitát, hogyan igyekeztek a *Tragédiát* védői átmázolni, optimista kicsengésűvé varázsolni. Hogyan igyekezett ezzel szemben Waldapfel József már az új kiadás előszavában, de legfőképp Lukács György, helyretenni szerzőt és művet egyaránt. Lukács intellektuális arroganciája nem ismert határt, amikor a Szabad Népből, mintegy összefoglalva az addigi vitát, kinyilatkoztatta az „objektív igazságot”. Szögezzük le elsőnek, hogy Lukács abszolút botfülű volt az irodalomhoz. Az igaz, hogy Ady mellett nagyon korán kiállt, de a Balázs Béla-affér idején kiderült, hogy a költészetben is a téziseket keresi, nem pedig a poézist. Akkor, 1955-ben ezzel természetesen nem voltam tisztában, azt viszont világosan láttam, hogy mi baja Madáchcsal. A „pesszimista perspektívátlanóság”, az, hogy Madách nem hisz a társadalmi haladásban. Lukács tanítványai (pl. Hermann István) tudták, mit kell Madáchban bírálni: a forradalom utáni kisnemesi kiábrándultságot, azt, hogy Madách nem „általános érvényű” kérdésekre keresi a választ, hiszen nem is keresheti, mert „a lét meghatározza a tudatot”, Madách tehát csak Nógrád megyei perspektívából láthatta a világot, a kisnemesi lét határozta meg tudatát. Amit viszont a marxisták nem akartak tudomásul venni, hogy kiemelkedő szellemek esetében éppen fordítva áll a dolog: a nagy szellemiségeket éppen az jellemzi, hogy létük nem határozza meg tudatukat, a tudat függetlenül képes a kisszerű léttől. Hamvas Béla tudatát nem az határozta meg, hogy Tiszapalkonyán segédraktárosként dolgozott, a Tahitiben alkotó Gauguin sem élt a kor áramlatainak középpontjában; remekművek születnek elszigeteltségben is, nem csak akkor, ha alkotójuk, mint Balzac vagy Thomas Mann, „a kor nagy áramlatainak” középpontjában élnek és alkotnak. Ennek beismerésére Lukács is rákényszerült elhíresedett „Himalája”-hasonlatában, mely a kortárs szocialista irodalom „nyulacskáira” vonatkozott: hiába másztak fel ugyanis a Himalájára (a leghaladóbb, marxista világnézet csúcsára), nyulacskák maradtak, az elefántok (a „kritikai realizmus” nagy alakjai) mégiscsak a völgyben éltek és alkottak. Lukács szerint Madách tragédiája a „becsületes, okos, liberális magyar nemes tragédiája”. Ma már semmi kétség nincs bennem, hogy Lukács, Adyval szólva, a „ködevők” kasztjába tartozott.

Ekkoriban fedeztem fel magamnak Illyést. Középkorban, mivel szerepelt a tankönyvben, őt sem tartottam sokra, nem vettem komolyan, mint ahogy egyetlen élő szerzőt sem, akit tanítottak. De a *Bartók*-vers, az más volt: „Hangzavart? – Azt! Ha nekik az, ami nekünk vigasz!” Hát igen, ha *nekik* az. Mindenki tudta, hogy kik a *nekik*. (Ezt aztán egy meghittre sikerült beszélgetésben el is mondtam Illyésnek egyik londoni látogatása alkalmával. Beszűkültek szemekkel, komolyan hallgatta, hogy nem csak nekem volt ez a véleményem, egy korosztálynak ártott meg az iskolai Illyés, de azt is megértette, hogy most már hűséges külhoni apródjai társaságában van.)

Bartók egyébként is fontos volt nekem. A Gazsitól kölcsönkapott His Master's Voice lemezek egyikéről ismerkedtem meg vele, s hogy erős nyomot hagyott bennem, kiderül egy későbbi feljegyzésemből. „Bartók különleges, nem értem, de ma nem is divat érteni. Ady verseit is divat volt egy ideig nem érteni. Ma sem érthetőbb, mint a húszas években volt, és mégis mindenki érti... Bartók titokzatos, ő megtalálta az utat az egyszerűtől a bonyolultig. Csodálni tudom, és már négy évvel ezelőtt is csodáltam, pedig akkor nem volt Bartók-láz... Igen, néha azt hiszem, Bartóknak sikerült megfejtienie zenei anyanyelvünk ékirásos rejtélyét...” (*Napló*, 1955. december 24.)

Az évfolyamon zeneileg, azt hiszem, Széles Klára volt a legérzékenyebb fülvű az újra. Tőle hallottam Cziffra Györgyről, aki bárzongoristaként kereste a kenyerét, évekig félreállítva; szegedi fellépése egyik legkorábbi alkalom volt nyilvánosan hallani mint koncertpianistát. Azt hiszem, Sebők Györggyel, egy

szegedi születésű, szintén mellőzött zongoraművésszel és a fiatalabb Vásáry Tamással léptek fel egy sorozatban. Széles Klári Sebőköt kifinomultabb technikájú, tágasabb érzelmi tartományú zongoristának tartotta. Nekem viszont Cziffra játéka tetszett jobban, erőteljes, férfias, bátor virtuóz. Liszt *Esz-dúr zongoraversenyét* és a *Második magyar rapszodiát* senki nem tudta oly eréllyel előadni, mint ő. Mindhárman „hírhedett” zenészei lettek a világnak, a fiatalabb Vásáry Tamással együtt, 1956 után hamar az élvonalba kerültek külföldön. Közülük csak Vásáry Tamás térhetett vissza megérdemelt helyére mint a Magyar Rádió Szimfonikus zenekarának az igazgatója.

A „Bartók-láz”, mely Bartók halálának tizedik évfordulójával kapcsolatban tört ki, persze nem volt egyértelmű, művei egy részének „problematikus” volta miatt (előtte négy-öt évig nem játszottak Bartókot). Vonatkozik ez talán elsősorban a *Concertóra* (1943), melynek egyik tételében a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország” (Weöres Sándor találó szavával) „áthallása” csendül fel. Ez a népszerű, irredenta időkben felkapott operettsláger a háború után be volt tiltva. Az akkori Bartók-értelmezés a jól ismert dallam megjelenését Bartók nyomasztó honvágyának tudta be, egyébként hogy lehetett volna, hogy egy világhírű zeneszerző érzélgős operettmelódiát (Vincze Zsigmond: *A hamburgi menyasszony*, 1926) komponál be egyik legjelentősebb művébe? Amiről persze nem beszélt a fáma, illetve csupán a hozzáértők tudták, Sosztakovics *Hetedik szimfóniájának* az ún. „crescendo-témája” is felcsendül, eléggé ironikus hangszerelésben, ugyanabban a tételben. Persze, persze, Bartók óriás, de a műveiben megjelenik a kor „ellentmondásossága”, ugyanakkor természetesen antifasizmusához nem férhet kétség, vélekedtek a magyarázók.

Kiszélesedett a látóhatár a moziban is, a kulturális élet államosítása után az olasz neorealizmus egy-két valóban kiemelkedő alkotását (*Biciklitolvajok*, 1949, *Csoda Milánóban*, 1950) leszámítva művészi értékű nyugati filmet nem mutattak be. Most hirtelen felemelkedett a kulturális vasfüggöny, és módjával ugyan, de 1954 után elkezdtek beáramlani, néhány év késéssel, az ötvenes évek nagy filmjei (*A félelem bére*, 1951; *Egy nyáron át táncolt*, 1951; *Özönvíz előtt*, 1953), az igényes irodalmi feldolgozások, elsősorban Stendhal regényeiből (*Pármái kolostor* I–II.; *Vörös és fekete* I–II.), valamint a szintén színvonalas szórakoztató filmek, leggyakrabban Gérard Philipe-pel a főszerepben, aki természetesen a lányok bálványa lett. Időnként mégis előfordult némi disszonancia. A *Zavarosan folynak a vizek* (1953) drámai értékéből sokat levont, hogy a végén a főhős a szakszervezeti mozgalomról kezdett eléggé broszúraízűen beszélni. A közönség belesziszegett-tapsolt a sötét nézőtéren. Meg voltunk győződve, hogy a szakszervezeti mozgalom dicséretét utólag doktorálták bele a filmbe. (Csak Oxfordban tudtam meg egy Gyurkó László nevű fiatal filmestől, hogy egy idő után a Magyarországon forgalmazott kópiákból később diszkréten kivágták a szakszervezeti utalásokat, hogy a pesti mozikban elejét vegyék az egyre kényelmetlenebb fütykonzerteknek. Fogalmunk sem volt akkoriban a dél-amerikai baloldali mozgalmak hitelességéről és erejéről.) Hogy Marina Vlady titokzatosan zöld szeme mekkora hatást gyakorolt a hímnemű közönségre, az csak negyedszázaddal később derült ki, amikor újból előkerült Jancsó Miklós filmjében (*Sirokkó*, 1969), bár már csillaga leáldozott. Mikor erről beszélgettem Jancsóval egy hollandiai vendégszereplésén, meg sem próbálta tagadni.

Az igényes nyugati filmeknek komoly következménye lett, egy nemzedékben kialakult az a téves nézet, hogy a nyugati filmek, ha különböző szinten is, de legtöbbször felülmúlják, nem csak a kivitelezésben, a szocialista tábor legjobb filmjeit is. Naivságunkból egy idő után gyógyultunk csak ki, mert Oxfordban a Scala mozi a filmművészet temploma volt, ahol minden filmet megnéztem én is, mint a többiek, s panaszra nem volt okunk, hiszen a korszak nagy filmjeit játszotta a *La Stradától A hét szamurájig*. Egy-két éven belül azonban meggyőződünk róla, hogy a „nyugati” filmek négyötöde, még némi jóindulatot kölcsönözve is, szemét, akármilyen szemszögből nézzük.

A magyar filmgyártás is kezdte megemberelni magát, először a történelmi színes filmekkel (*Rákóczi badnagya*, 1954), azután a kortárs témákkal (*Körbinta*, *Gázolás*, *Egy pikoló világos* – mindhárom 1955-ben), melyekből üdítően hiányzott a didaktikus jelleg, a rendezők megkísérelték a lehetetlent, jól-rosszul, de emberi sorsokról igyekeztek filmeket forgatni. Ami nem volt könnyű, már csak a közönség elvárásai miatt sem. Emlékszem a *Hannibál tanár úrra* (1956), mely az akkoriban kiadott Móra-regényből készült, nem teljesen vásári eszközökkel, de a közönségnek mégiscsak az volt a filmben a

„nagy szám”, amikor Nyúl Béla otthonában elkezdte egy banán héját lefejtetni. Szinte egy hangon hördültek fel a nézők: „baanáán!” Hiába játszódik a harmincas években, olyan közönségnek nem lehet banánt mutatni, mely utoljára a háború előtt látta kirakatban az egzotikus gyümölcsöt. Kitűnően ellenpontozza a történetet negyed-század múlva a *Szindbád* (1970). Amikor Vendelin, a pincér óriási, aranylós csontot talál Latinovits elé, a közönség, ezúttal Kaliforniában, a berkeleyi magyar filmfesztiválon szintén egyszerre hördült fel: „velős csont.” Ebből nem csak az derült ki, hogy a közönség nagy része magyar volt, hanem az is, hogy a legtöbben, noha anyagilag megengedhették volna maguknak, hogy mázsás tételekben vásárolják a velős csontot, nem láttak ilyesmit évtizedek óta, mert a higiénikus amerikai szupermarketek a belsőségeket és csontokat kidobják, illetve állateledelnek dolgozzák fel. A közönség esztétikai ítéletét előnytelenül befolyásolta a *ritkaságérték* (banán és velős csont), erre emlékezik elsősorban, nem a rendező szándékára.

Szegeden kezdett megszűnni a könyvhiány is. Nemcsak azért, mert az Egyetemi és a Somogyi Könyvtárban ha nem is mindenhez, de a legtöbb keresett könyvhöz hozzáfértem, hanem azért is, mert Szegeden antikvárium is árusított. A Rákosi-rendszerben a vidéki antikváriumokat, egy-két egyetemi várostól eltekintve, bezárták. Ez is hozzátartozott a vidék elvidékiesítéséhez. A háború előtt még Sátoraljaújhelyben is több könyvkereskedés volt. A legnagyobb, Szabó Pálé, antikvár részleggel. Ott vettem elemista koromban első zsebtaszomat, megtakarított pénzemből. E hasznos művecske végén lévő statisztikai adatokból értesültem hihetetlen dolgokról: Az USA-ban minden ötödik (!) embernek van autója, és arról is, hogy milyen sok magyar él más országokban. A háború után könyveket vidéki városokban tényleg csak „a ponyván” árultak, hetivásár alkalmával. Ott természetesen elsősorban csakugyan ponyvaregényeket árultak; időnként előbukkant valódi könyv is, s ezeket olcsón megszereztem, mert a fejkendősen nénik tudták, hogy egy Merezkovszkij-regény, hiába van bekötve, sokkal kevesebbet ér, mint egy légiósregény. Ezek a nénikék tisztában voltak a kereslet és kínálat vastörvényével. Ha pedig rákérdeztem ravaszul: „nem valami reakciós könyv ez?”, rögtön leengedtek 1-2 forintot az árból, csak tűnjek el minél előbb. Az antikváriumi anyag Szegeden híven tükrözte, hogy egyetemi város, klasszikusokkal jól el volt látva. Időnként böngészés közben fel-felbukkant a századvég kismestereinek, illetve a Nyugat körüli íróknak néhány műve. Gyarapíthattam könyvállományomat, ahogy a pénztárcám engedte.

Szorgalmasan jártam színházba, végre igazi színészeket láthattam, nem hankizó mulattatókat. A Szegedi Nemzeti Színházban operákat is előadtak (Verdi: *A trubadúr*, *Traviata*, *Az álarcosbál*; Mascagni: *Parasztbecsület*; Mozart: *Don Juan*; népszerű operetteket: Lehár: *Luxemburg grófja*, Jacobi: *Leányvásár*). A színdarabok is távoli világba kalauzoltak (Sartre: *A tisztességtudó utcalány*; Ben Jonson: *Volpone*; Eduardo de Filippo: *Vannak még kísértetek*; Csehov: *Cseresznyés kert*; Mérimée: *A művésznő hintaja*). Sorolhatnám még a bemutatókat. Most utólag értem meg, hogy miért volt olyan fontos a színház még a Kádár-rendszerben is, és miért hanyatlott le a magyar színházkultúra napjainkban. Kivonulást jelentett a szocializmus ügyes-bajos dolgaiból. Számos tehetséges balerinára is emlékszem (azt hiszem, vendégszerepeltek csupán): Csinádi Dóra, Pásztor Vera, Szarvas Janina. Persze ők is külföldre mentek. (Mind. Megint Atlantiszról tudósítok, ugyanúgy, mint a zongoristák esetében.) A színészek között kirobbanó tehetség volt Domján Edit, aki a Szegedi Nemzeti Színházban debütált 1954-ben: vígjátékokban kamatoztathatta kedvesen csengő hangját és gracióz mozgását. Voltak titkos imádói: Király Józsefet mindig ugyanabban a páholyban láttam, többször is megnézte Domján Editet ugyanabban a darabban. Népszerűségben, szubrett létére, fölényesen lekörözte Horváth Teri komoly tehetségét. Az egyik újságíróbálon megismekedtem vele: emberközélen éppen olyan elragadó teremtés volt, mint a színpadon. Nagyon hamar Atlantiszra költözött ő is, negyvenedik születésnapja másnapján öngyilkos lett. Mi történhetett vele? Hova lett a kirobbanó jókedv, amivel megjelent a színen, a *Leányvásár*ban, ahogy a kórus énekelte: „Nincs még egy ily csoda gazellatermet...”

Diktatúrában a színház egy alternatív világegyetemben helyezkedik el. A színpadon kimondanak olyan dolgokat, melyeknek a valós összefüggésben való kimondásáért börtönbe kerülhet kimondója, a színpadon viszont kedvenc színészeitől a közönség elvárja a burkolt politikai utalásokat, akik élnek is az alkalommal, hogy aktualizáljanak egy-egy helyzetben. Ha a szörnyeteg III. Richárd jelent meg a színen a Nemzetiben az 1955-ös felújításban, mindenki tudta, melyik zsarnokra kell gondolnia. A

Szegedi Nemzeti Színházban is beletapsoltak az előadásba a nézők 1956 őszén, amikor az *Ármány és szerelem*ben Ferdinánd a közönséghez fordulva szól: „De azelőtt nem ismertünk ilyen rettenetes elnyomást, mint amilyen most nehezedik országunkra.” A színpadon szabad teret kapnak a legtitkosabb reménységek. Talán ezért volt akkora sikere Szegeden Huszka Jenő operettjének (*Szép Jubászné*, 1955). (Megdöbbenve jegyeztem fel: „... Huszka új operettjének a premierjén voltam, és Anno Domini 1955 a közönség, ez a csörgésbe belefeledkezett jampec társaság kirobbanó lelkesedéssel, ütemesen tapsolt a záró nagyjelenetnél. Mi tagadás, elérékenyültem én is. Hát létezik még hazafias lelkesedés, még hozzá bubifrizurás fejekben és csónadrágos jampikban is. Hiszen akkor nincs veszve semmi sem!” [Napló, 1955. május 27.]

Koestler írja emlékezéseiben, hogy neki 1919-ben, tizennégy éves fejjel a forradalmat Chopin *Gyászindulója* jelentette. Egészen biztosan igazat írt; vannak dallamok (nem csak a fülbemászóak), melyek kedvező konstelláció esetén örökre, kitörölhetetlenül a lélekbe vésődnek. Nekünk ott, Szegeden ugyanezt a szerepet a Szabadság-kórus töltötte be a *Nabuccóból* (1842). A szabadságvágyat soha más zeneszerzőnek nem sikerült ennyire dinamikus megfogalmaznia, mint Verdinek. A bibliai témát a *risorgimento* fehér izzásba hozta a kortárs olaszoknak, nekünk, több mint száz évvel később, maradéktalanul megőrizte üzenetét, szívünkbe oltotta a forradalmat, örökre és kitörölhetetlenül. Chopin romantikája a felemelt fővel elviselt vereségről szól, arról, amikor „ünnepélyes, lassú gyászzenével a hősokeket egy közös sírnak adják”, a Szabadság-kórus érzelmi telítettsége „zúgva, böggve törte át a gátot”, és nincs az a földi erő, mely nemhogy megállítani, de még csak lefékezni is bírja.

A *Nabucco* feljegyzéseim szerint nem szerepelt a Szegedi Nemzeti Színház műsorában egyetemi éveim alatt. Az opera leírása hiányzik az akkoriban bestsellernek számító *Operák könyvéből* is (IV., bővített kiadás, 1955), melyben, minden népszerűsége ellenére, a kort híven tükröző jellemzések találhatók – Verdiről például: „Ezek a dallamok nem egy finnyás, szenvedő, a tömegektől elzárkózó kisebbség ízlésére hivatkoznak”, hirdetik a szerzők a kor antielitista nézeteihez igazodva, de éppen a *Nabuccó*ról kristálytisztan fogalmazásban mondják el a Verdi-életrajzban azt, amit mi is éreztünk: „A *Nabucco* a babiloni fogságban sýnylő Izraelről énekel, de a közönség jól tudja, hogy e jelképes történet az olasz nép rabságát, szenvedéseit és legyőzhetetlen szabadságvágyát jeleníti meg.” Honnan tudtuk mindezt, ha a *Nabuccót* nem láttuk? A már említett Király József által szervezett hanglezestekről. Mert ez a kissé mindig ironikus adjunktus, aki oly nagy figyelmet szentelt annak, hogy a freudizmust kellőképpen megbírálja, 1955. október 8-án *A szabadság élménye a zenében* címmel rendezte meg egyik legsikeresebb és leghosszabbra nyúlt estjét. Az *Eroicával* kezdődött, részletek a *Fidelióból*, talán még egy-két más műből is, és a végén a zsidó rabszolgák kórusa a *Nabuccóból*. Talán tizenegy óra is elmúlt már, amikor elindultunk haza a diákszállóba, mi, zsidó rabszolgák, szívünkben a kiolthatatlan szabadságvágyal.